

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ Ι. ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΑ ΣΤΟΝ Ε. ΒΟΥΛΓΑΡΗ*

I.

Πριν σας παρουσιάσω μια «ανάγνωση» της κριτικής που άσκησε ο Ιώσηπος Μοισιόδακας στο βιβλίο του Ευγένιου Βούλγαρη *Η Λογική*, θεωρώ χρήσιμο να θυμίσω σύντομα κάποια χρονικά πλαίσια της συγκυρίας, μέσα στην οποία θα δημοσιοποιηθεί αυτή η κριτική.

Ξέρουμε, καταρχήν, πως στα χρόνια 1753-1759 ο Βούλγαρης δίδαξε στη Σχολή του 'Αθωνος. Τα μαθήματά του, ανάμεσα στα οποία και λογική, παρακολούθησε και ο Μοισιόδακας «εν όλη μιά διετία», όπως σημειώνει ο ίδιος¹.

Η Λογική του Βούλγαρη θα τυπωθεί στη Λιψία το 1766. Η κριτική του Μοισιόδακα αναπτύσσεται, κατά κύριο λόγο, στο βιβλίο του *Απολογία* το 1780 και, κατά δεύτερο λόγο, στο αμέσως επόμενο *Θεωρία της Γεωγραφίας* (1781), τυπωμένα και τα δυο στη Βιέννη. Από την έκδοση της *Λογικής* ως την κριτική του Μοισιόδακα θα μεσολαβήσουν δεκαπέντε χρόνια.

Το 1780, χρονιά που δημοσιοποιείται η κριτική, ο Βούλγαρης έχει μόλις παραιτηθεί από τον επισκοπικό θρόνο «Σλαβινίου και Χερσώνος» και έχει εγκατασταθεί στη φιλόξενη αυτοκρατορική Πετρούπολη. Αντίθετα ο ιεροδιάκονος Ιώσηπος είχε υποχρεωθεί, όπως είναι γνωστό, να εγκαταλείψει την «Αυθεντικήν Ακαδημία» του Ιασίου και, μ' ενδιάμεσο σταθμό το Μπρασόφ, να περιπλανιέται «εν τη αλλοδαπή ήδη χρόνους τρεις ολοκλήρους»².

* Πρόδρομη ανακοίνωση.

1. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία*, επιμ. 'Αλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα 1976 σ. 25. 'Ισως τα χρόνια 1774 και 1775. Για το Μοισιόδακα βλ. την εκτενέστατη εισαγωγή του 'Αλκη Αγγέλου στο ίδιο, σσ. ιγ'-πη' και Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985. Για το Βούλγαρη βλ. σύντομο βιογραφικό και βιβλιογραφικά στην ανθολογία του Νίκου Κ. Ψημμένου, *Η ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 έως το 1821*, τόμ. Β', Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 32-33 και 528-531. Πρβλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988 passim.

2. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *ό. π. σ. 6*.

II.

Δεν πρόκειται εδώ να επιμείνω στην ενδιαφέρουσα «ρητορική» της κριτικής. Είναι βέβαιο πως απ' αυτή την κριτική μπορεί ν' αντλήσει κανείς χρήσιμα στοιχεία για το περιεχόμενο, τη μέθοδο, τ' αποτελέσματα και τον ιδεολογικό προσανατολισμό της διδασκαλίας του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα. Κι αυτή η, πολύ ενδιαφέρουσα, πλευρά ελάχιστα θα με απασχολήσει ως ιστορική μαρτυρία στην παρούσα ανακοίνωση¹. Εδώ θα περιοριστώ να αναλύσω διεξοδικά την κριτική απάντηση που έδωσε στην *Απολογία* του ο Μοισιόδακας προς τους διώκτες - κατηγορούς του, ότι δηλ. δε δίδασκε στα μαθήματά του τη *Λογική* του «κλεινού Ευγενίου», επειδή δεν την καταλάβαινε². Σπεύδω, έτσι, προεξαγγελτικά να πω ότι, με όσα ακολουθούν, θα προσπαθήσω να υποστηρίξω την επόμενη θέση: Η κριτική της *Απολογίας* στο βιβλίο του Βούλγαρη συγκροτεί μια φιλοσοφική, πιο συγκεκριμένα, μια γνωσιολογική κριτική με την προσφυγή σε μη «κλασικά» φιλοσοφικά επιχειρήματα. Αν αυτή η θέση είναι ορθή, τότε μου μένει να επισημάνω και να διερευνήσω τους λόγους αυτής της «προσφυγής εις έτερον είδος» και φυσικά να οριοθετήσω την ιστορική εμβέλεια του εγχειρηματός του. Ανάλογα, λοιπόν, διαρθρώνεται και η επόμενη επιχειρηματολογία μου.

III.

Στην αρχή κιόλας της *Απολογίας* του περιγράφει ο Μοισιόδακας συνοπτικά την κυρίαρχη διδακτική συνήθεια της εποχής του: «Πάντα τα σχολεία κοινώς της Ελλάδος συνηθίζουν να προοιμιάζωσι την Φιλοσοφίαν από της Λογικής, και μήτε ο κλεινός Ευγένιος αυτός δεν εφάνη αντικειμενικώς αυτή τη τάξει· μάλιστα συνέθετο ο ανήρ επίτηδες την καθ' εαυτόν *Λογικήν* της οποίας πολλή εχρημάτισεν η φήμη...»³. Και για να μην εκληφθεί η κριτική του ως προσωπική επίθεση εναντίον του Βούλγαρη, θα επιχειρήσει λίγες σελίδες πιο κάτω να γίνει σαφέστερος: «Ούτε μέφομαι εγώ τον κλεινόν άνδρα ή την παράδοσιν αυτού. Η Λογική εν τω τότε, καθώς και εν τω νυν, ελογίζετο παρά πάσι τοις ημετέροις αναγκαιώς προπαραδοτέα... Ο κλεινός ανήρ το λοιπόν ερρύθμισε την σοφήν παράδοσιν αυτού κατά την επιθυμίαν των μαθητών αυτού και κατά την υπόληψιν την επικρατούσαν, τη οποία όμως αυτός αεί προσείχε να μη προσκρούση, ή το ελά-

1. Για το «χρονικό της Αθωνιάδας» βλ. Άλκη Αγγέλου, *Των φώτων*, Ερμής, Αθήνα 1988, σσ. 111-132.

2. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π., σ. 3. Σε τούτη την πρόδρομη ανακοίνωση περιορίζομαι αποκλειστικά στην επιχειρηματολογία της *Απολογίας*.

3. Στο ίδιο, σ. 13.

χιστον πολλά να μη προσκρούση...»¹. Μακάρι, συνεχίζει ο Μοισιόδακας με αδιόρατη ειρωνεία, να είχε ξεπεράσει τότε ο Βούλγαρης αυτή την ακοινήν υπόληψιν» και για τον ίδιο και για τους μαθητές του². Αυτό όμως δε μπόρεσε να γίνει κι έτσι τώρα «πάντες οι πεπαιδευμένοι οι ημέτεροι δοξάζουσι την Λογικήν έξιν προκαταρκτικήν του νοός, έξιν προοδοποιόν πάσης επιστήμης απλώς»³. Η Λογική του Βούλγαρη παραμένει, συνεπώς, για το Μοισιόδακα η έκφραση του κυρίαρχου διδακτικού υποδείγματος. Οι θέσεις - υποδείξεις της, για τη σειρά με την οποία οι επιστήμες πρέπει ν' αποτελέσουν αντικείμενο διδασκαλίας, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία. Γράφει, π.χ. ρητά ο Βούλγαρης: «Φανερόν ότι των άλλων προτακτέον αεί τας προ οδού γινομένας. Εκείνας δηλονότι, αφ' ων αι λοιπαί πορίζονται τας ιδίας αυτών αρχάς. Αύτη και γαρ εις Επιστήμην αρίστη μέθοδος, και ασφαλεστάτη, από των ήδη γνωρίμων επί τα αγνοούμενα εξής μεταβαίνειν ...»⁴. Απ' αυτές τις λεγόμενες «Διαβατικές» μαθήσεις, όπως τις αποκαλεί ο Βούλγαρης, την πρώτη σειρά κχτέχει η «περί τα λογικά πραγματεία», διότι, συνεχίζει ο Βούλγαρης, «από της Λογικής οι φιλοσοφίας απτόμενοι πρώτον αρχήν λαβούσι στοιχειωθήναι, προς τω ευμαρεστέρω των θεωρημάτων, και το από των μεθόδων τε και κανόνων βραχύ προσγίνεται βοήθημα...»⁵.

Ο Μοισιόδακας «αντικρούει» πρώτος, δηλ. απορρίπτει έμπρακτα την ως τότε κυρίαρχη διδακτική ακολουθία, τροποποιώντας την. «Προοιμιάζει», συγκεκριμένα, τη διδασκαλία της Φιλοσοφίας από τα Μαθηματικά, μια και, όπως θα γράψει εμφαντικά, «η Μαθηματική είναι ημιν ασυγκρίτως αναγκαιότερα από της Λογικής»⁶. Τι διακυβεύεται, λοιπόν, μ' αυτή τη διδακτική αναδιάταξη, μ' αυτή τη «νέα τάξη» στην παιδαγωγική ιδεολογία και στην ίδια την εκπαιδευτική πράξη; Είναι τόσο σημαντικό αυτό το διακύβευμα για να χαρακτηριστεί ως «έγκλημα» ο διδακτικός νεωτερισμός του Μοισιόδακα; Σπεύδω ν' απαντήσω σ' αυτά τα ερωτήματα, διερευνώντας τα θεμέλια και τις συνέπειες της επιχειρηματολογίας, με την οποία αιτιολογεί το εγχείρημα της διδακτικής του αναδιάταξης.

1. Η διδακτική καινοτομία δεν είναι καταρχήν αυθαίρετη. Επιβάλλεται, ως αναγκαιότητα, από την ένδεια, ή, όπως γράφει ο ίδιος, από τη «λι-

1. Στο ίδιο, σ. 26. Βλ. και σ. 43, σημ. 1 και σσ. 156-157 για μια απορριπτέα προοικική επίθεση εναντίον του Βούλγαρη.

2. Στο ίδιο, σ. 26-27.

3. Στο ίδιο, σ. 13.

4. Ευγενίου Βουλγάρεως, *Η Λογική εκ παλαιώντε και νεωτέρων συνεργανισθείσα*, Εν Λειψία, άψξστ', σ. 131.

5. Στο ίδιο, σ. 132.

6. *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π., α. 13.*

τήν παντελώς κατάστασιν των ημετέρων φιλομαθών νέων»¹. Το λογικό και αφηρημένο αξίωμα της Λογικής για τη μεθοδική μετάβαση από τα γνωστά στα άγνωστα αντικαθίσταται εδώ από την εμπειρική αναγνώριση μιας αδήριτης εκπαιδευτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Γράφει, έτσι, χαρακτηριστικά ο Μοισιόδακας: «Ποίος έχει μίαν διετίαν, ποίος μίαν τριετίαν έτι περιττήν να δαπανήσῃ εν τοις σχολείοις, και ποίος είτε, έχων τον καιρόν ή τον πόθον πολύν, δεν έχει εκ του ίσου και τον πόρον πολύν και πας τις επιποθεί ότι αναλόγως είτε τω καιρώ είτε τη δαπάνη αυτού να ωφεληθῆ από φιλοσοφικής επιμονής αυτού»². Αυτή η περιεκτική αλλά εύστοχη υποτόπωση, η πρώτη απ' όσο γνωρίζω στη νεοελληνική παιδαγωγική ιδεολογία, της έννοιας των κοινωνικών ανισοτήτων στην εκπαίδευση δεν ακυρώνει έμπρακτα μόνο το φορμαλιστικό αξίωμα του Βούλγαρη περί «Διαβατικών» μαθήσεων αλλά και κάθε αξίωση της παραδοσιακής φιλοσοφικής «υπολήψεως» για τα πλαίσια της διδακτικής πράξης. Δαπάνη και χρόνος, δυο έννοιες-κλειδιά της κλασικής πολιτικής οικονομίας ως σήμερα, οριοθετούν μια νέα, μη φιλοσοφική αντίληψη, για τη μάθηση και το σχολείο γενικότερα. Θεμελιώνουν, μ' άλλα λόγια, την «Παιδαγωγία» ως αυθύπαρκτη και κατεξοχήν αρμόδια επιστήμη του σχολείου. Είναι φανερό πως, με βάση αυτή τη νέα αντίληψη για το σχολείο, το κοινωνικό κύρος και η συνακόλουθη λειτουργία παραδοσιακών διανοουμένων στο σχολείο (θεολόγων, φιλοσόφων, «φιλόλογων» κ.ά.) τείνει να υπονομευθεί.

2. Αυτή η «κοινωνική» όραση για το σχολείο δε συνεπάγεται γενικά και άοριστα κάποιον «κοινωνικό ωφελιμισμό» της παιδαγωγικής θεωρίας του Μοισιόδακα. Αναδεικνύει πριν απ' όλα την υπάρχουσα εκπαιδευτική και κοινωνική «κατάσταση» ως το καθοριστικό κριτήριο για το περιεχόμενο και την αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας. Το βλέμμα στρέφεται τώρα από το λογικό αξίωμα στην κοινωνική πραγματικότητα. Για τον Μοισιόδακα, η «άκρα αμάθεια, ήτις κυριεύει την σήμερον εν ημίν»³ μαζί με την αδυναμία «των ημετέρων νέων να αποχαιρετώσι τα σχολεία προδιατεθειμένοι εν πάσαις ταις παραφυάσι της Φιλοσοφίας»⁴ θα εξακολουθούν να ταλανίζουν το «τεταπειωμένον Γένος ημών», όσο καιρό διατηρείται «η παρούσα αθλία κατάσταση ημών»⁵. Η λύση που προκρίνει ο Μοισιόδακας δεν είναι βέβαια η επανάσταση. Είναι η υιοθέτηση του

1. Στο ίδιο, σ. 25.

2. Στο ίδιο, σ. 25.

3. Στο ίδιο, σ. 38, σημ. 1 (της σ. 37).

4. Στο ίδιο, σ. 27.

5. Στο ίδιο, σ. 27.

κοινού διαφωτιστικού τόπου για την κοινωνική αποτελεσματικότητα της Παιδείας. Το περιεχόμενό της συμπυκνώνεται έτσι στη μίμηση των Ευρωπαίων στο πεδίο της διδακτικής πράξης¹. Προκύπτουν, λοιπόν, δυο συνέπειες: α) Στη διδασκαλία πρέπει «τα πράγματα να είναι αποχρώντος αισθητά» και β) ως προς τους μαθητές να έχουν «αναφοράν οπωσούν προς αυτούς»². Η διδακτική αναδιάταξη που υιοθετεί και προτείνει ο Μοισιόδακας δεν είναι μόνο μια τεχνική διευθέτηση της ακολουθίας των σχολικών γνώσεων. Εδώ τα κριτήρια της ορθότητας ή μη του περιεχομένου των μαθημάτων δεν εντοπίζονται αποκλειστικά και μόνο στην εσωτερική λογική ακολουθία της σχολικής γνώσης. Θεμελιώνονται κυρίως στη σχέση της με την αισθητή πραγματικότητα και την ατομικότητα των μαθητών. Καθορίζονται, έτσι, αντίστοιχα δυο νεωτερικά κριτήρια της ορθής και αποτελεσματικής διδασκαλίας: Από το ένα μέρος είναι και προσήκουσαι πράξεις... δια των πειραμάτων επί το αισθητότατον»³ και από το άλλο η «περιέργεια, η φιλομάθεια» και κυρίως «η διάχυσις ψυχής» στους μαθητές⁴. Ο συνυπολογισμός αυτών των δυο κριτηρίων υπονομεύει σιωπηρά την παραδοσιακή αντίληψη για την αυταξία της σχολικής γνώσης. Εγκαθιδρύει, μ' άλλα λόγια, στο όνομα της διδακτικής ακολουθίας, μια νέα παιδαγωγική αρχή σε κάθε ομόλογη πιθανή τροποποίηση ή αλλαγή του ίδιου του περιεχομένου των σχολικών μαθημάτων. Το διακύβευμα εδώ δεν ήταν, λοιπόν, μια απλή και χωρίς επιπτώσεις τεχνική διαφωνία. Ήταν, αντίθετα, μια διαφορετική αντίληψη για την παιδαγωγική ιδεολογία και πρακτική, στη συγκυρία του 1780, δηλ. μια απόπειρα ιδεολογικού αναπροσανατολισμού της διδακτικής πράξης.

3. Τα δυο αυτά κριτήρια της εμπειρικής «Παιδαγωγίας» επιτρέπουν στο Μοισιόδακα να γενικεύει την αποτελεσματικότητα της καινοτομίας του. Τα Μαθηματικά και «κατ' εξοχήν η Φυσική, είναι επιστήμαι ενασχολούμεναι κυρίως περί τα αισθητά, πράγματα υποκείμενα πάντα τη αισθήσει εκάστου»⁵, ή, αλλιώς, «πράγματα πάντα κοινά τοις ανθρώποις πάσι»⁶. Αυτή η «φυσική γνώση» συνιστά τελικά το μοναδικό μαθησιακό δρόμο για την άμβλυση των κοινωνικών ανισοτήτων και διαφορών στην εκπαίδευση. Γιατί τα δυο αυτά μαθήματα είναι ικανά να «ενστάξωσι περιέργειαν, φιλομάθειαν εν τω νω πάντων απλως των ημετέρων» και μ' αυ-

1. Στο ίδιο, σ. 25.

2. Στο ίδιο, σ. 31.

3. Στο ίδιο, σ. 33.

4. Στο ίδιο, σ. 30.

5. Στο ίδιο, σ. 30.

6. Στο ίδιο, σ. 36. Πρβλ. σ. 31.

τά να αισθανθεί «διάχυσιν ψυχής εκ του προχείρου ο ευγενής, ο ιερωμένος, ο εμπορικός»¹, οι τακτικοί ακροατές και κύριοι μεσοσυλλαβούσι κατά συγκυρίαν»², οι «επισημότατοι κατά τόπους»³ και τέλος, γιατί όχι, οι ίδιοι «κρατούντες»⁴.

Η παιδευτική αποτελεσματικότητα αυτών των δυο «φυσικών γνώσεων» είναι, συνεπώς, για το Μοισιόδακα το αποφασιστικό στοιχείο που συνδέει τη διαδικασία πρόσκτησης όλων των άλλων-υπολοίπων- γνώσεων σε ατομικό επίπεδο με το αίτημα της γενίκευσης της παιδείας και, διαμέσου αυτής, με την ενδεχόμενη τροποποίηση των σχέσεων του «τεταπεινωμένου Γένους» προς τους δυνάστες του. Σ' αντίθεση με το Βούλγαρη, που θεωρούσε, στη Λογική του, τα Μαθηματικά ως επιστήμη ανεξάρτητη από τις αισθήσεις και, συνεπώς, εισαγωγική προϋπόθεση των εμπειρικών επιστημών⁵, ο Μοισιόδακας θα τονίσει πως τα Μαθηματικά και τα Φυσικά είναι επιστήμες «καταγινόμεναι ιδιαιτάτως περί τα αισθητά» και επειδή δεν έχουν, γι' αυτό το λόγο, «αναφοράν ιδιαιτάτην προς τας θρησκευίας μήτε ανεπτυγμένην μήτε συνεπτυγμένην»⁶, επιτρέπουν στο φιλόσοφο να φιλοσοφεί «επί παρουσία των κρατούντων», να μη διατρέχει τον κίνδυνο «να προσκρούση αυτοίς ποσώς» και έτσι να συμβάλει στο να «εύρη το Γένος ημών δι' αυτής [της φιλοσοφίας] άνεσίν τινα παρά τοις αυτοίς κρατούσιν»⁷. Το δεύτερο διακύβευμα της νέας διδακτικής ρύθμισης του Μοισιόδακα είναι η δικαιωματική αναγνώριση μιας νέας πολιτικής φιλοσοφίας. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο ίδιος: «Δεν καταφρονώ εγώ μήτε τον Κορδαλέα, μήτε τας νεωστί εκδεδομένας Γραμματικάς· εγώ συνιστώ απλώς την υγιή Φιλοσοφίαν, η οποία προς τοις άλλοις πλουτεί και την δύναμιν του να οικειοποιή τα έθνη πάντα, φέρουσα αυτά εις επίγνωσιν, ότι οι άνθρωποι, ως άνθρωποι, πάντες είναι αδελφοί, πάντες αμοιβαίως αγαπητέοι»⁸.

1. Στο ίδιο, σ. 30.

2. Στο ίδιο, σ. 32.

3. Στο ίδιο, σ. 33.

4. Στο ίδιο, σ. 35-40. Εκτός, ίσως, από τους «μεγιστάνες», σημειώνει ο Μοισιόδακας, αναπτύσσοντας αυτό το «αλλόκοτο» σημείο.

5. Ευγενίου Βουλγάρεως, ό.π. σ. 82. Πρβλ. εδώ την ειρωνική κριτική του Μοισιόδακα σε μετάφραση ξενόγλωσσου βιβλίου Μαθηματικών, καμωμένη από το Βούλγαρη για διδακτικούς σκοπούς, Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π., σ. 42-43.

6. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π., σ. 36.

7. Στο ίδιο, σ. 36.

8. Στο ίδιο, σ. 40. Πρβλ. το ιστορικό προηγούμενο των σχέσεων Ελλάδας-Ρώμης, όπως το παρουσιάζει ο ίδιος, καθώς και τις επιφυλάξεις του για παρόμοια «ατελεσματία» και από τη μεριά των κρατούντων, σ. 36.

4. Διδασκαλία και μάθηση αισθητών πραγμάτων «κοινωνών και κατ' αναφοράν τοις πάσι» είναι αναγκαστικά ενωμένες «αεί μετά του ύφους του συνηθισμένου» των μαθητών-ακροατών¹. Ο Μοισιόδακας, «αεί εφαρμότων την ομιλίαν τη καταληπτική δυνάμει των μαθητών», που όλοι ήταν «ανίδεοι των επιστημονικών θεωριών», έσπευσε ν' απορρίψει την επιδεικτική ρητορεία και να διδάξει, να διαπραγματευθεί τα μαθήματά του «ερμηνευτικώς», όπως σημειώνει ο ίδιος². Από την «επίδειξη» στην «ερμηνεία» - κατανόηση ο δρόμος της μάθησης περνάει κι εδώ αναγκαστικά από τη γλωσσική έκφραση του απλού, δηλ. το «απλούν ύφος», όπως σημειώνει και πάλι ο ίδιος. Και σ' αυτό το θέμα βρίσκεται στον αντίποδα του Βούλγαρη³ και κυρίως των «γλωσσαλούντων» δασκάλων της αρχαιοελληνικής γραμματικής, τους οποίους χαρακτηρίζει ως «λύμην αναπόσπαστον από των ημετέρων σχολείων»⁴. Η καταξίωση της απλής ομιλούμενης γλώσσας είναι εδώ προφανής. Ο διδακτικός νεωτερισμός του Μοισιόδακα έθεσε, έτσι, για πρώτη φορά το γλωσσικό ζήτημα στο σχολείο. Γνωρίζουμε, βέβαια, πόσο σημαντικό δικύβευμα πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων υπήρξε η σχολική γλώσσα σε κατοπινές συγκυρίες της νεοελληνικής ιστορίας, ώστε δεν είναι ανάγκη να μακροηγήσουμε εδώ.

IV.

Η προηγούμενη ανάλυση - ανάγνωση του κειμένου του Μοισιόδακα μας επιτρέπει τώρα να κατανοήσουμε επαρκέστερα τη διδακτική καινοτομία του. Πράγματι, το βλέπουμε πιο καθαρά τώρα, η ανατροπή της κοινής ή «επικρατούσης υπολήψεως» για τη σειρά διδασκαλίας των μαθημάτων σημαίνει κατά πρώτο λόγο αποδέσμευση της μαθηματικής και φυσικής γνώσης - επιστήμης από κάθε θρησκεία. Ταυτόχρονα σημαίνει αναβάθμιση, ανατίμηση του αισθητού κόσμου και της γνώσης του. Αντίθετα από το Βούλγαρη, που είχε κατατάξει αυτές τις δυο επιστήμες στο κατώτατο επίπεδο της φιλοσοφικής μάθησης⁵, ο Μοισιόδακας τις αναγορεύει αναγκαίες προϋποθέσεις κάθε φιλοσοφίας, δηλ. της καθολικής παιδείας, μια και, γι' αυτόν, ο αισθητός κόσμος «καταρτίζει τον νουν και αποκαθιστά αυτόν

1. Στο ίδιο, σ. 32.

2. Στο ίδιο, σ. 47, 78, σημ. 1 και 79.

3. Βλ. τη γνωστή θέση του για τα «χυδαϊστά φιλοσοφείν επαγγελλόμενα βιβλιδάρια», Ευγενίου Βουλγάρως, *ό.π.* σ. 48 κκ.

4. *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, *ό.π.*, σ. 3 και 113.

5. Ευγενίου Βουλγάρως, *ό.π.*, σ. 130 και 131. «Επί εσχάτου και Πυμάτου των δρων αποτιθέσθωσαν...», γράφει χαρακτηριστικά.

όντως γνώστην, όντως δικαιοτήν της αληθείας»¹. Η γνώση του φυσικού κόσμου κι όχι η αφηρημένη λογική καθορίζουν το κριτήριο της αλήθειας².

Αυτή η αποδέσμευση και η συνκλόουθη ανατίμηση της φυσικής γνώσης θεμελιώνεται από το Μοισιόδακα σε μια εμπειρική «Παιδαγωγία», δηλ. στην ανάδειξη υπαρκτών εκπαιδευτικών προτεραιοτήτων σε παιδευτικούς στόχους. Είναι γνωστό πως ένν χρόνο νωρίτερα από την έκδοση της *Απολογία* είχε δημοσιέψει ο Μοισιόδακας την *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*, μεταφράζοντας και εκλαϊκεύοντας το παιδαγωγικό έργο του J. Locke. Ο Μοισιόδακας «εν τη αλλοδαπή» βρίσκει σ' αυτό το έργο τις απαντήσεις, που θα τον βοηθήσουν να λύσει δικές του απορίες και ν' απαντήσει στις επικρίσεις των κατηγορών του. Έτσι η προσφυγή στο «έτερον είδος» της παιδαγωγίας θα του επιτρέψει να κινηθεί αποτελεσματικά σε δύο επίπεδα: Από το ένα μέρος, να αιτιολογήσει θεωρητικά το νεωτερισμό της διδακτικής αναδιάρταξης και, από το άλλο, να στομώσει τις επιθέσεις των αντιπάλων του, αποσειόντας ενδεχόμενες υπόνοιες ή πιθανές κατηγορίες για υλισμό και αθεία³. Αν η *Λογική* του Βούλγαρη ήταν, ως προς την κύρια τάση της, η «κρατούσα υπόληψις» μιας ορισμένης θεολογούσας φιλοσοφίας, ντυμένη με το ρούχο του εκλεκτικισμού⁴, η σιωπηρή της απόρριψη στο όνομα της «Παιδαγωγίας» ήταν μια εύστοχη κίνηση για τη μετάθεση της ιδεολογικής σύγκρουσης από το πεδίο αυτής της φιλοσοφίας στο δικό του πεδίο της παιδαγωγικής. Μ' αυτή την κίνηση, οι κατηγορίες που εκτοξεύονται εναντίον του Μοισιόδακα προέρχονται έτσι από τη «λύμη» των γλωσσολογούντων αριστοτελικών, λαϊκών ή ιερωμένων⁵, κι όχι από την Εκκλησία, όπως συνέβη παλιότερα με το Μ. Ανθρακίτη. Για όλους αυτούς ο Μοισιόδαξ μπορεί να είναι αμαθής και τα μαθήματά του «μπακάλικα», «πλάνος» που διαστρέφει «τον λαόν» κι ακόμα «λατινόφωνων» και «ανάξιος της φιλοσοφικής επαγγελίας»⁶. Το όριο, όμως, που χωρίζει αυτές τις επικρίσεις από σκευωρίες και διαβολές για υλοφροσύνη ή αθεία παραμένει, χάρη στην «Παιδαγωγία», ορατό.

1. *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π., σ. 29.*

2. Βλ. στο ίδιο, σ. 120-121 την ερμηνεία γνωστού χωρίου από τον Απ. Παύλο για τη «φυσική γνώση».

3. Οι «σκευωρίες», όπως τις αποκαλεί ο ίδιος, εναντίον του Γαλιλαίου και του Καρτεσιού προβάλλονται παραδειγματικά. Στο ίδιο, σ. 20-21.

4. Βλ. την έμμεση κριτική του Μοισιόδακα, σ' αυτό το θέμα, με αφορμή την παρουσίαση των μαθηματικών εννοιών του «χρόνου» και ιδιαίτερα της «κίνησης», στο ίδιο, σ. 113 σημ. 1 και 106, σημ. 1. Αργότερα, όπως είναι γνωστό, ο Α. Ψαλίδας θα επικρίνει έντονα τον «φιλοσοφοθεολογούντα» Βούλγαρη.

5. Στο ίδιο, σ. 125 κκ. Πρβλ. τις προηγούμενες περιπτώσεις του ίδιου του Βούλγαρη και του Ν. Θεοτόκη, όπως τις παρουσιάζει ο Μοισιόδακας. Στο ίδιο, σσ. 80-81.

6. Στο ίδιο, σ. 128 και 129.

Με την «Παιδαγωγία» του ο Μοισιόδακας παρεμβαίνει τελικά στο πεδίο της φιλοσοφίας, περιορίζοντας προκαταβολικά το είδος και την εμβέλεια των ραδιουργιών της «γραμματικής κακοφύξης»¹.

Επιλέγοντας, ο Μοισιόδακας, την «Παιδαγωγία» ως προνομιακό πεδίο ιδεολογικής σύγκρουσης, της προσγράφει ταυτόχρονα πρακτική αποτελεσματικότητα και θεωρητική αυτονομία. Είναι φανερό, βέβαια, πως δε μπορώ να σχολιάσω διεξοδικά εδώ αυτή την ιδρυτική πράξη της νεοελληνικής παιδαγωγικής. Περιορίζομαι να τονίσω μόνο πως η παιδαγωγική του παρέμβαση στο πεδίο της φιλοσοφίας έχει τη δική της λογική και τα δικά της όρια. Με δυο λόγια, για να μη μακρηγορώ, ο Μοισιόδακας διαστάζει, ακόμα μια φορά, ν' απαντήσει διεξοδικά στο ερώτημα (περί του κατά την αξίαν προτέρου ο λόγος), δηλ. ποια η αξία της κάθε μάθησης-επιστήμης και ειδικότερα της Μεταφυσικής.

Ξέρουμε, βέβαια, εδώ, όπως κι ο Μοισιόδακας, την απάντηση του Βούλγαρη: «Πρόχειν μεν των άλλων εοίκασιν αι τω περί τα σώματα, και μάλιστα τον ΘΕΟΝ αυτόν ανατείνεσθαι υπερβεβηκείαι κληθείσαι, τη του υποκειμένου υπεροχή διαπρέπουσα»². Αυτήν ακριβώς την αξιολογία υπηρετούσε και έπρεπε να υπηρετεί η Λογική. Ο Μοισιόδακας, το είδαμε, βλέπει αλλιώς τα πράγματα. Περιορίζεται, έτσι, αρχικά σε μια ειρωνική παρουσίαση της Λογικής και της Μεταφυσικής³, αφήνει στον καθένα να κρίνει τους «πομπώδεις και μεγαλοπρεπείς τίτλους» αυτής της τελευταίας⁴, αντιπαράθετει την «ευχρηστίαν της Ηθικής» στην εριστική «Πνευματολογία» της Μεταφυσικής⁵ και πάνω απ' όλα υπονομεύει την παιδευτική τους αξία, γράφοντας: «Λαλεί ο λογικός ή ο μεταφυσικός επέκεινα της μιας ώρας περί των προκειμένων υποθέσεων αυτώ, διαιρεί, υποδιαιρεί, συλλογίζεται περί πασών μεθοδικώς, πλην αυταί αι υποθέσεις είναι αι πάσαι αφηρημένα, επομένως ο ακροατής, αν δεν μαθητεύη, αν δεν έχη είδησιν των τοιούτων, [νομίζει, πως όσα ακούει, είναι λόγια κενά, ή πως η φιλοσοφία είναι εξεικαστική των αιγιμάτων]»⁶. Τα όρια της παιδαγωγικής κριτικής εξαντλούνται εδώ. Η απάντηση στο ερώτημα παρα-

1. Ο Μοισιόδακας αφήνει αναπάντητο το ερώτημα για τις αιτίες που ωθούν αυτούς τους «κακοφύεις» να μάχονται τη «νεωτερική φιλοσοφία». Στο ίδιο, σ. 153 σημ. 2. Ρητά ο Μοισιόδακας περιορίζεται να σημειώσει μόνο πως «ουχί η Φραγγία, ουχί η νεωτερική φιλοσοφία το λοιπόν διαστρέφει, αλλά η κενοφροσύνη ιδιαιτάτως διαστρέφει, κρημνίζει τον άνθρωπον εν τη αθεία», ό.π. σ. 154. Αντιστρέφει έτσι την εξήγηση και επιστρέφει τους χαρακτηρισμούς.

2. Ευγενίου Βουλγάρως, ό.π., σ. 132.

3. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ό.π., σ. 27.

4. Στο ίδιο, σ. 101.

5. Στο ίδιο, σ. 97 και 102.

6. Στο ίδιο, σ. 31.

μένει εκκρεμής. Γι αυτό, κι όταν στο «αναλυτικό πρόγραμμα» του ορίζει τα μαθήματα και το περιεχόμενο της «ολικής θεωρίας»¹, δηλ. ό,τι ο ίδιος προσδιορίζει ως κυγιή φιλοσοφία², συναριθμεί εκεί τη Λογική και τη Μεταφυσική. Δηλαδή τη Λογική και τη Μεταφυσική της εποχής του.

Πέρα, ωστόσο, από τη θεωρητική αξιολογία υπάρχει η ίδια η διδακτική πράξη. Γι αυτήν ο παιδαγωγός Μοισιόδακκας μπορεί, μ' όλους τους κινδύνους που περιγράψαμε πιο πάνω, να ισχυριστεί πως «τα τοιαύτα συγγράμματα είναι μετιτέα αεί μετά την περαιώσιν των λοιπών επιστημών» και πως, κάθε φορά που «παραδίδονται προ των λοιπών επιστημών, η τάξις αντιστρέφεται και η ωφέλεια επομένως πορίζεται παντελώς ολιγοστή»³. Η λογική τάξη πρέπει ν' αντικατασταθεί στη διδακτική πράξη από τη φυσική τάξη, μια και μόνο αυτή αποτελεί τελικά το πραγματικό μέτρο-όρο των παιδευτικών αποτελεσμάτων.

Με την «Παιδαγωγία» ο Μοισιόδακκας και, ειδικότερα, μ' αυτή τη διδακτική «αντιστροφή» υπονομεύει ριζικά την αξία αυτών των δυο μαθημάτων. Γιατί απ' όλη την επιχειρηματολογία της Απολογίας προκύπτει σαφέστατα πως στην πράξη η μόνη αποτελεσματική κριτική κάθε μεταφυσικής κενότητας θεμελιώνεται στη γνώση του αισθητού κόσμου. Όταν μια τέτοια αισθητή προπαιδεία μεταπλάθει, «δια των πειραμάτων επί το αισθητότατον», από πολύ νωρίς την παιδική ψυχή⁴, τότε είναι μάλλον βέβαιο πως κάθε προκατάληψη, δοξασία και θρησκοληψία, κάθε πλάνη και δεισιδαιμονία, με μια λέξη κάθε «ακέφαλη ιδέα»⁵ μπορεί να χτυπηθεί αποτελεσματικά ως περιεχόμενο και ως τρόπος σκέψης. Για το Μοισιόδακκα η πρώιμη διαφωτιστική μετάπλαση των παιδιών περιορίζει δραστηκώς τις μεταγενέστερες επιδράσεις από τα «ένδοξα θεωρήματα της Πνευματολογίας» και από τις πολλαπλές στρεβλώσεις της «εν χρήσει Λογικής», όπως αυτής του Βούλγαρη⁶.

Πρέπει να συμπληρώσουμε την «ανάγνωση» μας και μ' ένα άλλο σημείο από την κριτική του Μοισιόδακκα. Γνωρίζει, λοιπόν, αυτός πολύ καλά πως η «λιτή κατάσταση των φιλομαθών νέων» μπορεί να μεταφραστεί, από την άποψη της σχολικής φοίτησης, ως διετής «φιλοπονία», αν συγκριθεί με την τετραετή «φιλοπονία» των Ευρωπαίων νέων⁷. Μ' άλλα

1. Στο ίδιο, σ. 96.

2. Στο ίδιο, σ. 97.

3. Στο ίδιο, σ. 114 σημ. 1.

4. Βλ. γενικότερα την *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*, Βενετία 1779, σσ. 15-16 και 17 για την παρομοίωση των παιδιών με απαλά κεριά.

5. Στο ίδιο, σ. 100. Πρβλ. *Απολογία*, σσ. 94-95.

6. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *ό.π.*, σ. 106 σημ. 1.

7. Στο ίδιο σ. 27 σημ. 1.

λόγια, εξαιτίας της «επείγουμένης χρείας της Ελλάδος» η διάρκεια της σχολικής φοίτησης είναι συνακόλουθα μικρή, γι αυτό και πρέπει αντιστρόφως ανάλογα ν' αποβεί επωφελής¹. Πρακτικά αυτό σημαίνει πως, σ' αυτά τα δυο χρόνια για τη διδασκαλία των Μαθηματικών και της Φυσικής, δεν περισσεύει χρόνος για Λογική και Μεταφυσική. Τα Μαθηματικά και τα Φυσικά θα ροκανίσουν και πρέπει να ροκανίσουν αυτή την πολύτιμη διετία. Έτσι η διδασκαλία της Λογικής και της Μεταφυσικής, για τη συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών, που μάλλον δεν έχουν «εκ του ίσου και τον πόρον πολύν», παραπέμπεται έμπρακτα στις ελληνικές καλένδες. Η φυσική τάξη της διδασκαλίας μπορεί να τις θέσει τελικά εκποδών. Το διακύβευμα του διδακτικού νεωτερισμού μπορεί να είναι ο αποκλεισμός αυτών των δυο μαθημάτων από τη διδακτική πράξη. Η διδακτική αντιστροφή του Μοισιόδακα εγκαινιάζει έτσι δυνητικά μια ιδεολογική μετατόπιση του μορφωτικού αποτελέσματος και συνακόλουθα της κοινωνικής λειτουργίας του σχολείου. Αυτή η αντιστροφή ανοίγει στην πράξη το δρόμο για να μπορέσουν «τα ημέτερα σχολεία να μεθέξωσιν αυτής ταύτης της προόδου της Φιλοσοφίας» στην Ευρώπη².

V.

Η κοινωνική εμβέλεια και βιωσιμότητα της «διδακτικής αντιστροφής», την οποία εισηγείται πρώτος ο Μοισιόδακας, κρίθηκε βέβαια στα κατοπινά χρόνια από τη δυναμική κοινωνικών ομάδων, όπως οι «εμπορικοί» κατά την έκφραση του Μοισιόδακα, και διανοουμένων, φορέων μιας σύστοιχης ιδεολογικής μεταλλαγής. Ξέρουμε σήμερα, σε γενικές γραμμές, πως αυτές οι δυνάμεις ήταν τότε διάσπαρτες κοινωνικά και γεωγραφικά, σε μια συγκυρία που μόλις επέτρεπε μια καλύτερη αλληλοδιείσδυσή τους. Θα χρειαστούν κάμποσα χρόνια, παραμονές της Επανάστασης, για να μπορέσει, έτσι, να γράψει τα επόμενα ο Λόγιος Ερμής: «Κανείς των ομογενών σπουδαίων δεν αγνοεί ότι ο κύριος σκοπός του Καταρτζή, Μοισιόδακος, Γρηγορίου, Δανιήλ, Χριστοπούλου, Κοραή και άλλων πεπαιδευμένων ανδρών δεν διαφέρει· ο σκοπός αυτός είναι ο φωτισμός του γένους μας»³. Η διερεύνηση της θέσης του Μοισιόδακα στην ιστορία της νεοελληνικής ιδεολογίας είναι, ασφαλώς, ένα άλλο ξεχωριστό θέμα. Η μελέτη του θα μας επέτρεπε να παρακολουθήσουμε ειδικότερα τις «τύχες» αυτής της διδακτικής «αντιστροφής». Εδώ περιορίζομαι, για να τελειώσω, να σας παρουσιάσω σύντομα δυο ακόμα μεταγενέστερες μνείες, που αντανακλούν

1. Στο ίδιο, σ. 28 (συνέχεια της σημ. 1).

2. Στο ίδιο, σ. 25.

3. Τόμ. Θ' (1919), σ. 525.

με το δικό τους τρόπο την ιστορικότητα των διακυβευμάτων της κριτικής του Μοισιόδακα στο Βούλγαρη.

Όταν, λοιπόν, ο «τσάρος» της εκπαίδευσης, στα πρώτα χρόνια του νεόκοπου ελληνικού κράτους, μνημονεύει βιβλιογραφικά το Μοισιόδακα και σημειώνει πως «το πρώτον βιβλίον απ'όσα εγνωρίσαμεν, το οποίον περιέχει σύντομον τινά θεωρίαν περί πρακτικής παιδαγωγίας και διδακτικής είναι του Ιωσήπου του Μοισιόδακος...»¹, παραλείπει την *Απολογία* κι αναφέρει μόνο την *Παιδαγωγία*. Με τη φράση «σύντομον τινά θεωρίαν» κλείνει ο μετεπαναστατικός κύκλος της «τύχης» του Μοισιόδακα, ταυτόχρονα με την υποχώρηση των ιδεών και των φορέων του Διαφωτισμού στα πλαίσια της νέας κρατικής εξουσίας. Με τη φράση αυτή, όπως και με τον «*Οδηγό*» του, ο Ι. Κοκκώνης εκτοπίζει για πολλά χρόνια τον ενοχλητικό Ιώσηπο και ασφαλώς, κατά κύριο λόγο, την *Απολογία* του. Θα χρειαστεί να περάσουν σχεδόν πενήντα χρόνια για να ξαναμιλήσουν για την «τόλμη» του Μοισιόδακα².

Τρία χρόνια αργότερα από αυτές τις γραμμές του Κοκκώνη και εξήντα δύο από την έκδοση της *Απολογίας*, ένας γνωστός διανοούμενος στη νέα κρατική εξουσία, ο Μιχαήλ Γ. Σχινάς, θα σημειώσει ιδιοχειρώς τα επόμενα στο εσώφυλλο αντιτύπου της *Λογικής* του Βούλγαρη: «Εώνηταί μοι σήμερον τη 15' Φεβρουαρίου του αωμβ' σωτηρίου ενιαυτού, Αθήνησι, δραχμών οκτώ, το εκ πολλού μοι περιζητούμενον και ποθούμενον περί λογικής σύγγραμμα του κοιδίδμου ανδρός³». Αντί για επιλογικό σχόλιο, θα ήθελα να θυμίσω πως, το 1842, οκτώ δραχμές στην Αθήνα μπορούσαν να μεταφραστούν σε είκοσι οκάδες ψωμί, πεντέμισι περίπου οκάδες καλό λάδι και δέκα οκάδες κρέας⁴. Όλα αυτά, ωστόσο, είναι μια άλλη ενδιαφέρουσα ιδεολογική ιστορία...

1. Περ. *Ο Παιδαγωγός*, έτος Α' (1839), αρ. 1-2, σ. 18.

2. Βλ. Μ. Γεδεών στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, το 1887-88. Η αναφορά από τον Άλκη Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 177.

3. Το αντίτυπο βρίσκεται στη Γεννάδειο.

4. Βλ. Ευτυχίας Λιάτα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σ. 92κ.κ.